

۲۰۸۰۱۷۲

کتابخانه

هیئت معارف جنگ
شهید سپهبد علی صادقی

نبردهای هوایی ایران

مروری کوتاه بر روند نبردهای هوایی ایران
در دفاع مقدس

تهیه و تنظیم: سرتیپ ۲ خلبان حسین خلیلی

سرشناسه	: خلیلی، حسین، ۱۳۳۵ -
عنوان و نام پدیدآور	: نبردهای هوایی ایران: مروری کوتاه بر روند نبردهای هوایی ایران در دفاع مقدس / تهیه و تنظیم حسین خلیلی؛ بررسی اولیه و نهایی ناصر آراسته، سیدحسام هاشمی؛ ویرایش ادبی علی سجادی.
وضعیت ویراست	: [ویراست ۲]
مشخصات نشر	: تهران: ایران سبز، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	: هفده، ۴۰۰ ص.؛ مصور، جدول، نقشه، عکس.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۷۴۱۶۳۹-۶
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: ویراست قبلی کتاب حاضر با عنوان "نبردهای هوایی جنگ تحمیلی" توسط بنیاد حفظ آثار و نشر ارزشهای دفاع مقدس، نشر صریر در سال ۱۳۹۷ فیبا دریافت کرده است.
یادداشت	: نمایه.
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۳۵۳ - ۳۵۷.
عنوان دیگر	: مروری کوتاه بر روند نبردهای هوایی ایران در دفاع مقدس.
عنوان دیگر	: نبردهای هوایی جنگ تحمیلی.
موضوع	: ایران. ارتش. نیروی هوایی -- تاریخ
موضوع	: Iran. Artesh. Niruye Hava-i -- History
موضوع	: ایران. ارتش. نیروی هوایی
موضوع	: Iran. Artesh. Niruye Hava-i
موضوع	: ایران و عراق، ۱۳۵۹-۱۳۶۷ -- عملیات هوایی ایران
موضوع	: Iran-Iraq War, 1980-1988 -- Aerial operations, Iranian
موضوع	: جنگ ایران و عراق، ۱۳۵۹-۱۳۶۷ -- نبردها
موضوع	: Iran-Iraq War, 1980-1988 -- Campaigns
شناسه افزوده	: آراسته، ناصر، ۱۳۰۱ -
شناسه افزوده	: هاشمی، سیدحسام، ۱۳۲۷ -
رده بندی کنگره	: ۱۶۰۶
رده بندی دیویی	: ۵۵۵/۰۸۴۳۰۴
شماره کتابشناسی ملی	: ۶۰۳۸۴۳۷

نبردهای هوایی ایران (مروری کوتاه بر روند نبردهای هوایی ایران در دفاع مقدس)

نویسنده: سرتیپ ۲ خلبان حسین خلیلی

بررسی اولیه و نهایی: سرتیپ ستاد ناصر آراسته، سرتیپ ستاد سیدحسام هاشمی

بررسی، آماده سازی، نشر: سرتیپ ۲ ستاد صادقی گویا

ویرایش ادبی: سرهنگ علی سجادی

صفحه آرای: مصطفی گیل املشی

صفحه آرای نهایی و طرح جلد: حامد خدمتی

نوبت و سال چاپ: اول / ۱۳۹۸

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۴۱۶-۳۹-۶

شمارگان: ۱۰۰۰

ناشر: انتشارات ایران سبز

قیمت: ۳۰۰۰ تومان

مرکز پخش: تلفن: ۲۲۴۸۸۷۵۶ نمابر: ۲۲۴۸۸۶۵۰

حق چاپ برای «هیئت معارف جنگ شهید سپهبد علی صیادشیرازی» محفوظ است.

فهرست مطالب

مقدمه نگارنده

۱

بخش اول: تاریخچه و تجهیزات نیروی هوایی ایران و عراق و آغاز جنگ

۵

۱- تاریخچه نیروی هوایی

۵

الف - دوران پهلوی اول

۶

ب - نیروی هوایی در دوران پهلوی دوم

۸

۲- نیروی هوایی در دوران انقلاب اسلامی

۱۸

الف - مرور روند تغییرات های مرزی با رژیم حاکم بر عراق

۲۱

ب - طرح نبرد البرز

۲۴

۳- ترتیب نیرو و توان رزمی هوایی عراق

۲۷

الف - نگاهی به وضعیت نیروی هوایی عراق پیش از جنگ

۲۷

ب - استعداد نیروی انسانی و یگان‌ها و بزرگ‌ها هوایی

۲۸

پ - وضعیت پایگاه‌ها و سامانه لجستیک نیروی هوایی عراق

۲۹

ت - شایستگی رزمی نیروی هوایی عراق

۳۲

۴- وضعیت کلی و توان رزمی انواع هواپیماهای نهادهای جنگ

۳۳

الف - آمادگی هواگردهای نهادهای در مقاطع فروردین ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸

۳۴

ب - نارسایی‌های پوشش راداری کشور در آغاز جنگ تحمیلی

۳۵

۵- تجاوز پیشدستانه هوایی عراق و اقدامات تلافی جویانه نهادهای

۳۷

الف - ترسیم تهاجم هوایی سرتاسری عراق به پایگاه‌های نهادهای و فرودگاه‌های کشور

۳۸

ب - اهداف تهاجم پیشدستانه و میزان موفقیت نیروی هوایی عراق

۳۹

پ - پیامدهای تهاجم هوایی دشمن و خسارات وارده

۴۵

ت - اقدامات نهادهای و عملیات نخستین پاسخ (انتقام)

۵۲

بخش دوم: انهدام نیروی هوایی، زیرساخت‌ها، ادوات و عقبه دشمن

۶۱

۱- عملیات علیه نیروی هوایی «کمان-۹۹» و انهدام زیرساخت‌های دشمن

۶۱

۶۲	الف - شرح عملیات
۶۵	ب - نتایج راهبردی و پیامدهای راهبردی عملیات
۷۱	پ - تلفات خودی و ناهماهنگی‌های فرماندهی و کنترل
۷۴	ت - برآوردهای دشمن نسبت به توان رزمی نهاجا و بروز تحولات جدید
۷۵	۲- نبردهای هوایی علیه یگان‌های زمینی «جنگ با تانک‌ها»
۷۹	الف - ماجرای سقوط رادار دهلران
۸۲	ب - خطر سقوط پایگاه هوایی درفول و عملیات پشتیبانی از یگان‌های مستقر در...
۹۴	پ - جمع‌بندی و نتایج نبردهای هوایی پایگاه درفول
۹۶	۳- نقش نبردهای هوایی پایگاه بوشهر در توقف دشمن
۱۰۳	۴- عملیات ندادن منطقه نبرد و انهدام «عقبه دشمن»
۱۰۴	الف - فرایند ندادن پایگاه‌ها و قطع خطوط مواصلاتی و انهدام عقبه دشمن
۱۱۵	ب - زیان‌های وارده به دشمن
۱۱۵	پ - خسارات خودی
۱۱۷	۵- حضور کارکنان نهاجا در نبردهای هوایی
۱۲۱	۶- نتایج راهبردی نبردهای هوایی دوران نخست دفاع مقدس
۱۲۶	۷- عملیات مشترک مروارید و نابودی نیروی دریایی عراق
۱۲۶	الف - سابقه و زمینه عملیات
۱۲۸	ب - فرایند شکل‌گیری عملیات
۱۳۰	پ - مراحل اجرای عملیات با رویکرد نبردهای هوایی
۱۳۵	ت - نتایج و بازتاب عملیات مروارید
۱۳۹	بخش سوم: نقش نهاجا در عملیات‌های آفندی و نبردهای هوایی سال دوم جنگ
۱۳۹	۱- عملیات پشتیبانی هوایی از عملیات بزرگ «نصر»
۱۳۹	الف - فرایند عملیات با رویکرد نبردهای هوایی
۱۴۱	ب - شرح و اجرای نبردهای هوایی عملیات نصر
۱۴۸	پ - سوانح نهاجا و نتایج عملیات «نصر»

- ۱۵۰ ۲- عملیات حمله به الولید یا مجموعه «اچ-۳»
- ۱۵۰ الف- فرایند طراحی و اجرای عملیات
- ۱۵۷ ب- نتایج و بازتاب عملیات
- ۱۵۹ ۳- ابتکار تعیین خط لُجَمَن و بمباران نیروهای دشمن از ارتفاع بالا
- ۱۶۴ ۴- تحولات اساسی در سامانه فرماندهی نهاجا
- ۱۶۷ ۵- نخستین عملیات پیروزمند ثامن الائمه «شبح ۱»
- ۱۶۹ الف- شرح عملیات با رویکرد نبردهای هوایی
- ۱۷۴ ب- نتایج عملیات
- ۱۷۵ ۶- عملیات «شبح ۲»
- ۱۷۶ الف- شرح عملیات با رویکرد نبردهای هوایی
- ۱۸۱ ب- نتایج عملیات
- ۱۸۴ ۷- عملیات فتح المبین «شبح ۳»
- ۱۸۵ الف- شرح عملیات با رویکرد نبردهای هوایی
- ۱۸۷ ب- نخستین پیروزی‌ها و آزاد شدن سایت‌های ۲ و ۵ نهاجا
- ۱۸۹ پ- جابه‌جایی‌های نیروها، پشتیبانی آتش و روند نبردهای هوایی
- ۱۹۳ ۸- عملیات بیت المقدس «شبح ۳»
- ۱۹۴ الف- شرح عملیات با رویکرد نبردهای هوایی
- ۲۰۲ ب- نتایج نبردهای هوایی و پیامدهای عملیات
- ۲۰۵ ۹- عملیات رمضان «شبح ۴»
- ۲۰۶ الف- شرح عملیات با رویکرد نبردهای هوایی
- ۲۰۸ ب- نتایج عملیات هوایی «شبح ۴»
- ۲۰۹ ۱۰- فرایند تجهیز تصاعدی نیروی هوایی عراق
- ۲۰۹ الف- افزایش توانایی عراق در شناسایی هوایی و نقش هواپیمای «میگ-۲۵»
- ۲۱۳ ب- روند تجهیز و استعداد نیروی هوایی عراق در زمان جنگ
- ۲۱۶ ۱۱- عملیات عبور از خط سرخ (جابه‌جایی اجلاس سران غیرمتعهد)
- ۲۲۰ الف- بررسی وضعیت نهاجا در آستانه سال سوم دفاع مقدس
- ۲۲۳ ب- گشایش دانشکده خلبانی و فارغ التحصیلی نخستین دوره توسط رئیس جمهور

- ۲۲۵ بخش چهارم: نبردهای هوایی سال های سوم، چهارم و پنجم دفاع مقدس
- ۲۲۵ ۱- نبردهای هوایی و عملیات های سال سوم جنگ و راهبردهای دشمن
- ۲۲۵ الف - عملیات مسلم بن عقیل «شبح ۶»
- ۲۲۸ ب - عملیات محرم «شهاب ۱»
- ۲۳۰ پ - نبردهای هوایی پایانی سال سوم جنگ
- ۲۳۶ ت - تحلیلی بر عملیات ها و نبردهای هوایی سال سوم جنگ
- ۲۳۹ ۲- نبردهای هوایی سال چهارم جنگ و عملیات «خیبر»
- ۲۴۱ الف - عملیات «خیبر» با رویکرد نبردهای هوایی
- ۲۴۷ ب - فرایند عملیات پشتیبانی ها و تأسیسات اقتصادی
- ۲۵۲ پ - دیگر وقایع سال چهارم و آمار نبردهای هوایی
- ۲۵۴ ۳- نبردهای هوایی سال پنجم جنگ و عملیات «بدر»
- ۲۵۴ الف - عملیات «بدر»
- ۲۶۳ ب - ادامه نبردهای هوایی در سال پنجم و سوانح نهاجا
- ۲۶۵ ۴- جنگ شهرها
- ۲۷۱ ۵- نبردهای هوایی پایانی سال پنجم جنگ و سوانح نهاجا
- ۲۷۷ بخش پنجم: نبردهای هوایی در سال ششم، هفتم و هشتم دفاع مقدس
- ۲۷۸ ۱- عملیات «والفجر ۸» موسوم به عملیات هوایی شفق
- ۲۷۹ الف - محورها و تدابیر عملیات هوایی
- ۲۸۱ ب - شرح عملیات با رویکرد نبردهای هوایی
- ۲۸۴ پ - نتایج عملیات با رویکرد نبردهای هوایی
- ۲۸۸ ت - شهادت بزرگ ترین خلبان گردان شناسایی و نبردهای مهران
- ۲۹۱ ث - شکار دومین میگ ۲۵ در ارتفاع ۴۰ هزار پایی توسط «اف ۵»
- ۲۹۳ ج - وقایع و آمار نبردهای هوایی سال ششم

- ۲۹۷ ۲- عملیات‌ها و نبردهای هوایی سال هفتم جنگ
- ۲۹۷ الف - ماجرای مک‌فارلین «ایران کنتر»
- ۲۹۹ ب - نبردهای هوایی سال هفتم
- ۳۰۱ پ - پروژه «سجیل» و نصب موشک «هاگ» بر جنگنده «اف ۱۴»
- ۳۰۵ ت - شدیدترین بمباران دزفول و نبردهای هوایی در کربلای ۴
- ۳۰۷ ۳- فرایند نبردهای هوایی در عملیات «کربلای ۵»
- ۳۱۷ ۴- اوج‌گیری جنگ اقتصادی عراق علیه جمهوری اسلامی ایران و تشدید حمله به «نفط شرق»
- ۳۲۶ ۵- عملیات‌های «نبرد» و «نبرد ۷» و چگونگی شهادت شهید بابایی
- ۳۳۰ ۶- تشدید جنگ شهابی، جنگ اقتصادی و عملیات‌های سال هشتم جنگ
- ۳۳۱ الف - اوج‌گیری جنگ شهابی و روند محکومیت عراق
- ۳۳۲ ب - وضعیت نیروها و نبردهای ایران و عراق در سال پایانی جنگ
- ۳۳۵ ۷- نبردهای هوایی در سلسله عملیات «تفاح» و تهاجمی دشمن
- ۳۳۸ ۸- عملیات ترابری هوایی و اطلاعات سناسایی جنگ الکترونیک
- ۳۴۰ ۹- فرایند پذیرش قطعنامه ۵۹۸ و نحوه خاتمه جنگ
- ۳۴۳ الف - عملیات مرصاد
- ۳۴۶ ب - مداخله مستقیم آمریکا و پیامدهای آن در پذیرش قطعنامه ۵۹۸
- ۳۴۹ پ - نتایج و آمار مأموریت‌های هوایی در سال پایانی دفاع مقدس
- ۳۵۰ ۱۰- سخن پایانی

۳۵۳ منابع

۳۵۹ نمایه

مقدمه نگارنده

گذر زمان و بهره‌گیری فزاینده از فناوری‌های نوین در عصر اطلاعات به‌تندی در حال دگرگونی است که این امر حتی به‌گونه‌ای روایت‌های تاریخی را هم متأثر کرده، به آن سرعت بخشیده و با جوانی تاریخ را به امری الزام‌آور مبدل ساخته است. به همین جهت شناخت جدید نسبت به پدیده‌های تاریخی با سازوکارهای دفاعی-امنیتی و گرایش به‌سوی فرهنگ و باورهای دینی، شرایطی را رقم زده است که در آن باید همه پدیده‌ها به‌ویژه وقایع تاریخی را با دیدگاه‌ها و تحلیل‌های نوین ننگ‌یست

باتوجه به گزاره فوق، جنگ تحمیلی هشت‌ساله عراق علیه نظام نوپای جمهوری اسلامی ایران ازجمله حوادثی است که در سطح داخلی دو کشور ایران و عراق، سطح منطقه‌ای و بین‌المللی اثرات شگرف به‌جای گذاشته است. اگر وقوع انقلاب اسلامی و قطع سلطه بیگانگان از ایران و پیامدهای آن بر منطقه را به‌نوعی یکی از اصلی‌ترین متغیرهای مستقل جنگ تحمیلی قلمداد کنیم، آنگاه این تأثیر بنیادین خوب‌تر آشکار می‌شود.

جنگ تحمیلی در ساعت ۱۴۰۰ روز ۱۳۵۹/۶/۳۱ با حمله پیش‌دستانه نیروی هوایی عراق به منظور کسب برتری هوایی و نابودی توان هوایی نه‌اجا به اسب یگای شکاری آغاز شد و نخستین نبردهای هوایی تاریخ ایران علیه دشمن شکل گرفت. نه‌اجا با وجود همه محدودیت‌ها، تحریم‌ها و... نقشی بی‌بدیل در این حماسه ملی ایفا کرد و آخرین پیرویی بود که از جنگ فارغ شد. لذا آشنایی با نبردهای هوایی این دوران بسیار حائز اهمیت است و با گذشت حدود سه دهه از پایان جنگ و انتشار مقالات، کتب، خاطرات، فیلم و... مطالب ناگفته هنوز بسیار هستند و آگاهی از فرایند و روند این نبردها مورد توجه خاص و عام می‌باشد که پرداختن به آنها بسیار وقت‌گیر و پر حجم و در قالب مجموعه‌ای از کتب میسر است.

هشت سال دفاع مقدس، به همه ما آموخت که تدوین یک راهبرد صحیح نظامی و حمایت از آن در زمان صلح، می‌تواند در مقاطع حساس، مدافع استقلال، تمامیت ارضی کشور و حافظ شرف و عزت این مردم آزاده و فداکار باشد. بدون تردید، دستاورد مهم این جنگ (قطع‌نظر از

خودباوری، خوداتکایی، استقلال و خودکفایی نیروهای مسلح)، منزلت و اعتبار برجسته‌ای بود که نیروی هوایی همراه با دیگر نیروهای مسلح و پشتیبانی آحاد جامعه، در دفع دشمن و حفظ حاکمیت و تمامیت ارضی میهن اسلامی برای خود کسب کرده که بی‌تردید دستاوردهای آن سال‌های متمادی چراغ راه آیندگان خواهد ماند.

در این راستا، ابتدا هدف نگارنده تدوین جزوه‌ای جامع و در عین حال کوتاه برای دانشجویان مقطع دوره عالی رسته‌ای بوده به گونه‌ای که بتواند فرازهایی از تاریخچه نیروی هوایی، و نابع پس از انقلاب اسلامی و روزهای قبل از جنگ تحمیلی را همراه با چکیده‌ای از نقش نهاجا، نبردهای هوایی دوران دفاع مقدس و ابتکارات و نوآوری‌ها را در معرض مطالعه دانشجویان و علاقه‌مندان قرار دهد و به وسیله آن، تدریس در کلاس‌های معارف جنگ سپهبد شهید صیادشاهی و تسهیل شود، لیکن حین جمع‌آوری اطلاعات و نگارش کتاب، به نکاتی برخورد نمود که می‌بایست برای عموم علاقمندان به رسته هوانوردی نظامی و نبردهای هوایی دفاع مقدس جذاب و آموزنده باشد. بر همین اساس نوشتار حاضر در پنج بخش به شرح زیر سازماندهی و تدوین شده است.

بخش اول: نگاهی کوتاه به تاریخ پرفر و ونشیب نیروی هوایی ایران از بدو تأسیس شده است، آنگاه «امادگی رزمی نهاجا و طرح عملیاتی البرز»، سوابق درگیری با دولت عراق، آرایش و ترتیب نیروی هوایی عراق پیش از جنگ و فرایند تجدید و تصاعدی آن در خلال جنگ شده و در پایان به تهاجم پیشدستانه عراق و عملیات اولین پاسخ به عنوان سرآغاز یک درگیری و جنگ تمام عیار، پرداخته شده است. **بخش دوم:** روند عملیات «کمان ۹۰» و نبردهای هوایی مربوط به آن، انهدام زیرساخت‌های دشمن، نبردهای هوایی علیه تانک‌ها و ادوات دشمن موسوم به «جنگ با تانک‌ها» و فرایند توقف و تثبیت دشمن به همراه عملیات «مروارید» و نابودی نیروی دریایی عراق و نتایج آنها به اختصار پرداخته شده است. **بخش سوم:** در خصوص نقش نهاجا در عملیات‌های آفندی همچون «نصر»، عملیات حمله به الولید، سلسله عملیات‌های پیروزمند از شکست حصر آبادان تا آزادسازی خرمشهر، عملیات رمضان، عملیات عبور از خط سرخ و برهم زدن محل برگزاری کنفرانس سران غیرمتعهدا اشاره شده و در پایان نگاهی به وضعیت نهاجا، سوانح و دیگر نبردهای هوایی سال دوم جنگ افکنده شده است. **بخش چهارم:** به نبردهای هوایی و عملیات‌های بزرگ سال سوم (مسلم ابن عقیل، محرم)، سال چهارم (خیبر) و فرایند و مراحل جنگ نفتکش‌ها و نیز نبردهای هوایی سال پنجم (بدر) دفاع مقدس همراه با جنگ

شهرها، وقایع روند حوادث و سوانح مربوطه پرداخته شده است. بخش پنجم: به نبردهای هوایی در سال‌های ششم تا آخر جنگ و فرایند شکل‌گیری و اجرای عملیات «الفجر ۸» و نتایج و پیامدها آن اختصاص یافته است، سپس به نبردهای هوایی سال هفتم جنگ و روند اجرای عملیات «کربلای ۴»، فرایند نبردهای هوایی در عملیات «کربلای ۵» و پیامدهای آن مانند تشدید جنگ اقتصادی و حمله به نفتکش‌ها و نتایج و کارنامه نبردهای هوایی سال هفتم به اختصار پرداخته شده است. در ادامه نگاهی اجمالی به نبردهای هوایی در سال هشتم جنگ و آخرین سال دفاع مقدس در قالب تشدید جنگ‌های شیمیایی و اقتصادی و پیامدهای آنها افکنده شده است، آنگاه وضعیت نیروی هوایی و نقش آن در عملیات‌های تهاجمی دشمن در ماه‌های پایانی جنگ، مداخلات مستقیم آمریکا و فرایند پذیرش قطعنامه ۵۹۸ و پیامدهای آن به اختصار تشریح شده است و در پایان ضمن مقایسه اجمالی مأموریت‌های رزمی نهاجا با نیروی هوایی دشمن، سخن پایانی مطرح گردیده است.

در خصوص تدوین این اثر، نگارنده پس از یک سال تلاش شبانه روزی موفق به جمع‌آوری حجم زیادی از مطالب مرتبط با موضوع شد. از آنجایی که مطالب بسیار تخصصی و دارای حجم بسیار بالا بود، لذا لاجرم می‌بایست در انتخاب مطالب دقت بالایی و خلاصه‌سازی، بسیاری از مطالب مهم حذف شود. از این روی در این نوشتار مواردی که نظر نگارنده در فرایند و روند نبردهای هوایی دفاع مقدس مفید تشخیص داده شده تا آنجا که هم پاسخگوی نیازهای آموزشی دوره‌های معارف جنگ در مقطع عالی رسته‌ای با رویکرد نبردهای هوایی باشد و هم بتواند برای خوانندگان آن غیر حرفه‌ای مفید و جذاب باشد که به منظور غنای بیشتر، علاوه بر مطرح نمودن خاطرات مرتبط با موضوعات، تلاش گردیده است تا نقشه‌های عملیاتی همراه با تصاویری مطلوب و مناسب با موضوع در حین مباحث ارائه شود.

در اینجا لازم می‌دانم: نخست، از راهنمایی‌ها، مشققات و توصیه‌های امیر سرتیپ ستاد حسن شاه‌صفی فرماندهی وقت نهاجا و امیر سرتیپ عزیز نصیرزاده فرمانده کنونی نهاجا تشکر و قدردانی نمایم.

دوم، از اساتید ارجمند امیر سرتیپ ناصر آراسته رئیس هیئت معارف جنگ سپهبد شهید صیادشیرازی، امیر سرتیپ حسام هاشمی جانشین محترمشان، امیر سرتیپ سید ناصر حسینی و امیر سرتیپ ۲ مسعود بختیاری که با ترسیم خطوط کلی و توصیه‌های بسیار

مطلوبشان، فرصت تدوین این اثر (هرچند ناچیز) را میسر ساختند و امیر سرتیپ ۲ داود مشیری که به تواتر پیگیر تدوین این اثر بودند، صمیمانه سپاسگزاری کنم.

سوم، از استاد ارجمند امیر سرتیپ ۲ خلبان علیرضا نمکی که طی بیش از ده سال تلاش با نگارش بیش از ۱۵ هزار سطر مجموعه‌ای از تاریخ نبردهای هوایی را به عنوان یک مرجع در دفتر مطالعات نهاجا از خود به جای گذاشتند، تشکر نمایم.

در پایان از مساعدت‌های کلیه پیشکسوتان، فرماندهان و یادگاران دفاع مقدس و نیز امیر سرتیپ ۲ دکتر نیک‌بخش حبیبی ریاست وقت دفتر مطالعات راهبردی و پژوهش‌های نظری نهاجا را دیگر عزیزانی که به انحاء گوناگون در جمع‌آوری اسناد و مدارک و مطالب مرتبط با موضوع، این فرصت را برای نگارنده ایجاد نمودند، صمیمانه سپاسگزاری می‌نمایم و بهترین احترامات خود را تقدیم می‌دارم.

سرتیپ ۲ خلبان دکتر حسین خلیلی